

Лекція 4. Церква в Україні литовсько-польської доби (XIV–XVI ст.). Поділ Київської митрополії

Перелік питань:

1. Православна церква у Великому князівстві Литовському та Польському королівстві: статус, трансформації, виклики.
2. Міждержавна боротьба за Київську митрополію та поділ 1458 р.
3. Релігійне життя українських земель у XV–XVI ст.: канонічне право, братства, протестантизм.
4. Унійні проекти та Берестейська унія 1596 р.: генеза, перебіг, наслідки.

Література:

1. Зема В. Київська митрополія перед викликами Ренесансу та Реформації. Київ : Критика, 2021. 464 с.
2. Історія Української Православної Церкви / Д. Гордієнко, В. Клос, Ю. Мицик, І. Преловська. Харків : Фоліо, 2025. 256 с.
3. Киричук О. Дослідження історії християнської Церкви в X–XVII ст. на сторінках Наукового щорічника «Історія релігій в Україні» (2010–2020). *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. Львів: Видавнич. відділ Львів. музею історії релігії «Логос», 2021. Вип. 31. С. 42–58. URL: <https://religio.org.ua/index.php/religio/article/view/1374/1374>
4. Солохненко В. Культурно-просвітня діяльність протестантів на українських теренах другої чверті XVI – середини XVII ст. у працях вітчизняних дослідників. *Сіверянський літопис*. 2024. № 5, С. 145–155. URL: <https://doi.org/10.58407/litopis.240517>
5. Casanova José. The Three Kyivan Churches of Ukraine and the Three Romes. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. 2022. Vol. 9. No. 1. P. 209–234. DOI: <https://doi.org/10.21226/ewjus714>

Вступ

XIV–XVI століття – один із найскладніших періодів в історії українського християнства. Це доба, коли:

- українські землі входять до складу **Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського та Польського королівства**;
- православна церква переживає **глибоку трансформацію**, втрачає єдність і шукає нові форми самоорганізації;
- католицизм активно поширюється на західноукраїнських землях;
- відбувається **міждержавна боротьба за Київську митрополію**;
- з'являються унійні проекти, що завершуються **Берестейською унією 1596 р.**;
- формується братський рух, протестантизм, релігійна полеміка.

Цей період заклав основи конфесійної мозаїки України ранньомодерної доби.

1. Становище православної церкви у Великому князівстві Литовському, Руському і Жемайтійському та Польському королівстві

1.1. Православна церква у ВКЛ: від домінування до маргіналізації

У XIV ст. ВКЛ було фактично православною державою:

- більшість населення – русини-православні;
- литовські князі (Ольгерд, Вітовт) підтримували православну ієрархію;
- православні мали високий соціальний статус.

Однак після **Кревської унії 1385 р.**, коли Ягайло прийняв католицизм і став королем Польщі, ситуація змінилася:

- католицизм отримав державну підтримку;
- православні поступово втрачали політичні позиції;

- зростала залежність православної церкви від світської влади.

1.2. Експансія католицизму на західноукраїнських землях

У Галичині, що з 1349 р. входила до Польщі:

- католицька церква отримала привілейований статус;
- православні єпископи залежали від короля;
- відбувалася латинізація міського середовища;
- католицькі ордени (домініканці, францисканці) активно діяли в регіоні.

Це створювало конфесійний дисбаланс і напругу.

1.3. Кревська унія (1385)

Кревська унія – династичний союз Польщі та Литви, який мав глибокі релігійні наслідки:

- Ягайло зобов'язався охрестити Литву за латинським обрядом;
- католицизм став релігією литовської еліти;
- православні втратили рівноправність;
- почалося витіснення православних із державних посад.

1.4. Городельська унія (1413)

Городельська унія закріпила привілеї католиків:

- лише католики могли обіймати найвищі державні посади;
- православні були юридично дискриміновані;
- литовські бояри-католики отримали польські герби;
- православна шляхта була відсунута від політичного життя.

Це стало одним із найглибших ударів по православній еліті.

2. Міждержавна боротьба за Київську митрополичу кафедру

2.1. Передумови конфлікту

Після перенесення митрополичої кафедри до Москви (1325):

- Москва почала претендувати на владу над усією Київською митрополією;
- ВКЛ не могло допустити московського впливу на свої православні землі;
- Константинополь намагався балансувати між державами.

2.2. Православний собор у Новогрудку (1415)

На соборі у Новогрудку православні єпископи ВКЛ:

- **обрали митрополита Григорія Цамблака** без згоди Константинополя;
- проголосили автономію від Москви;
- заявили про право русинів мати власного митрополита.

Це був перший крок до відновлення Київської митрополії в Литві.

2.3. Митрополит Григорій Цамблак

Цамблак – визначна постать:

- болгарин за походженням;
- учень Євтимія Тирновського;
- автор проповідей і житій;
- прихильник церковної автономії ВКЛ.

Його обрання стало викликом для Москви та Константинополя.

2.4. Вплив Флорентійської унії (1439)

Флорентійська унія мала такі наслідки:

- частина православних єпископів ВКЛ підтримала унію;
- Москва категорично відкинула її;
- унія стала інструментом політичної боротьби між Литвою та Московією;

- православна церква в українських землях опинилася між двома центрами.

2.5. Обрання митрополита у Москві (1448)

Москва самостійно обрала митрополита Іону **без благословення Константинополя**.

Це означало:

- фактичну автокефалію Московської церкви;
- розрив із Константинополем;
- початок формування московської церковної ідентичності.

2.6. Поділ Київської митрополії (1458)

У 1458 р. Константинополь призначив митрополита Григорія Болгарина на Київську кафедру.

Відтоді існували дві митрополії:

1. **Київська (литовська)** – під Константинополем.
2. **Московська** – фактично незалежна.

Поділ відбувався у складній міжнародній проєкції:

- **Константинополь** – намагався зберегти вплив;
- **Рим** – підтримував унійні тенденції;
- **Варшава** – прагнула контролювати православних підданих;
- **Москва** – будувала власну церковну державність.

3. Релігійне життя українських земель у XV–XVI ст.

3.1. Зміна статусу православної церкви

У XV–XVI ст.:

- у ВКЛ православні частково відновили права (привілеї 1432, 1434);
- у Польщі православні залишалися меншиною;
- після Люблінської унії (1569) православні опинилися в Речі Посполитій, де домінував католицизм.

3.2. Українське канонічне право XV–XVI ст.

Основні джерела:

- **Кормча книга**;
- візантійські номоканони;
- місцеві звичаєві норми;
- статuti братств;
- судові прецеденти.

Право регулювало:

- шлюбні справи;
- церковну дисципліну;
- діяльність духовенства;
- церковні маєтності.

3.3. Братський рух

Братства – відповідь міщанства на кризу православної церкви.

Функції:

- захист православ'я;
- створення шкіл;
- друкарство;
- контроль за духовенством;
- соціальна допомога.

Наслідки:

- підвищення освітнього рівня;

- формування української інтелектуальної еліти;
- зміцнення національної ідентичності.

3.4. Початки протестантизму

У XVI ст. протестантизм поширюється серед шляхти:

- кальвінізм;
- лютеранство;
- антитринітаризм.

Вплив на православ'я:

- стимулювання полемічної літератури;
- розвиток освіти;
- критика церковних зловживань;
- поява ідей реформування православної церкви.

3.5. Релігійна полеміка

Полеміка XVI ст. – це:

- боротьба між православними, католиками, протестантами;
- формування української богословської думки;
- поява Острозького культурного центру;
- розвиток жанру полемічного трактату.

4. Унійні проєкти та Берестейська унія 1596 р.

4.1. Причини унійних проєктів

- слабкість православної ієрархії;
- тиск католицької церкви;
- бажання єпископів отримати рівні права з латинським духовенством;
- політика Речі Посполитої щодо релігійної уніфікації;
- вплив Флорентійської унії.

4.2. Укладення Берестейської унії (1596)

Суть унії:

- визнання Папи Римського;
- збереження східного обряду;
- збереження церковнослов'янської мови;
- збереження візантійського канонічного права.

Перебіг:

- 1595 – делегація єпископів у Римі;
- 1596 – два собори в Бересті:
 - **унійний** – проголосив унію;
 - **антиунійний** – відкинув її.

4.3. Наслідки унії

Позитивні:

- створення Греко-католицької церкви;
- підвищення освітнього рівня духовенства;
- розвиток друкарства.

Негативні:

- конфесійний розкол українського суспільства;
- тривалі конфлікти між православними та уніатами;
- втручання держави у церковні справи.

Довготривалі наслідки:

- формування двох українських церковних традицій;

- зміна конфесійної карти України;
- вплив на національну ідентичність.

Висновки

Литовсько-польська доба – це період:

- боротьби за Київську митрополію;
- експансії католицизму;
- кризи та реформування православної церкви;
- появи братств і протестантизму;
- розвитку релігійної полеміки;
- унійних проєктів і Берестейської унії.

Саме в цей час формується **конфесійна структура України ранньомодерної доби**, яка визначатиме подальший розвиток українського суспільства.